

Готовкіна Л. Д.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР: ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ ПОНЯТТЯ

Статтю присвячено з'ясуванню поняття національного характеру шляхом аналізу ряду соціально-психологічних концепцій вітчизняних та закордонних вчених. Висвітлюються основні труднощі у трактуванні даного феномену.

The article is dedicated to clarify the notion of the national character by analyzing a range of native and foreign scholars' social and psychological conceptions. The main difficulties in interpreting this phenomenon have been highlighted.

Дослідження національного характеру потребує між-дисциплінарного підходу, за допомогою якого можна розглянути усі аспекти даного феномену з точки зору різних наукових напрямів, а також визначити коло питань, що залишили нез'ясованими. В той же час досягнення та результати різноманітних наукових дисциплін не слід механічно синтезувати, оскільки, незважаючи на міждисциплінарний характер даної проблематики, її слід розглядати лише з позиції сучасного гуманітарного знання.

Гене́за наукових досліджень національних характеристик різних народів пройшла декілька стадій – від вивчення індивідуального характеру до розгляду власне поняття „національний характер” та його сутності. Психологічні особливості народів стали об'єктом розгляду багатьох наук: етнографії, етнології, філософії, етнопсихології, психологічної антропології, історичної етнології тощо. Національний характер розглядався крізь призму „культурного характеру” та „соціального характеру” у вченнях послідовників фрейдизму та постфрейдизму, в рамках дослідження особистості в контексті культури та суспільства.

Подібна проблематика також розглядалася на теренах української наукової думки, оскільки питання існування національних особливостей завжди цікавили провідних діячів України. Хоча дослідження національного характеру розпочалося закордоном, проте не слід заперечувати чи симпліфікувати вклад вітчизняних вчених, які не лише доповнювали закордонні студії, але й зробили основний акцент на вивченні та описі психологічних характеристик українського народу. Серед дослідників українського національного характеру варто згадати праці М. Костомарова, Д. Чижевського, В. Липинського, Ю. Липи, І. Мірчука, І. Огієнка, Я. Яреми, О. Кульчицького, І. Лисяка-Рудницького, М. Шлемкевича, Б. Цимбалістого, І. Рибчина, Г. Ващенко, В. Яніва, А. Бичко, І. Бичко, І. Старовойта, П.Гнатенка, Х. Василькевич, А. Рубан, А. Швецової тощо.

На увагу заслуговує той факт, що усі існуючі концепції стосовно вивчення національного характеру зробили значний вклад у розгляд даного питання. Проте їх досягнень виявилось недостатньо, оскільки „концепція „національного характеру” так і не була сформульована в загальноприйнятному вигляді, а дослідження в цій царині практично з моменту свого зародження розкололися на множину конкуруючих між собою напрямків, синтезувати досягнення яких довгий час ніхто не намагався” [9, 93].

Метою даної статті є з'ясування основних труднощів у трактуванні феномену національного характеру.

Поняття національного характеру як основної складової психічного складу нації та національної психології трактується в аналітичному контексті. Складна, взаємопов'язана та взаємообумовлена сукупність в основному емоційних (національний характер) та більш раціональних (національна свідомість) елементів і утворює „психічний склад нації” – „духовно-поведінкову специфічність”, що відрізняє членів однієї етнічної спільноти від усіх інших.

Усі суперечності в аналізі національного характеру пов'язані перш за все з труднощами, з якими мають справу дослідники при спробі дати чітке і по можливості однозначне визначення феномену національного характеру.

Одне з визначень національного характеру пов'язане з повсякденним розумінням даного терміна. При такому підході

національний характер – це певні риси, які характеризують представників даного народу. Така дефініція пропонує наявність тези, що всі люди, які належать до певного народу, схожі один на одного у визначеному відношенні і в тому ж відношенні вони відрізняються від представників інших націй. Саме до такого роду визначення належать стереотипні уявлення стосовно різних народів: італійці – пристрасні та запальні, англійці – стримані, німці – пунктуальні та дисципліновані тощо.

Навіть не вдаючись до детального аналізу, можна помітити, що такий підхід припускає наявність психічної однаковості всіх представників даного народу, що є суттєвим спрощенням, адже навіть поверхневі спостереження заперечують дане твердження, не беручи до уваги ґрунтовні емпіричні дослідження.

Іншим підходом до трактування даного поняття є дефініція „базової структури особистості”, запропонована А. Кардінер та Р. Лінтон, „модальна особистість” Кори Дю Буа, а також ряд інших концепцій в рамках особистісно-центрованого та культуро-центрованого підходів до вивчення національного характеру.

Відомий соціолог Еміль Дюркгейм вважав, що кожна особистість має два рівні свідомості: перший з яких належить власне індивіду (індивідуальна свідомість), а другий – групі індивідів (колективна свідомість). „Сукупність вірувань і почуттів, спільних у середньому, для членів одного й того самого суспільства, утворює певну систему, що має своє власне життя; її можна назвати колективною, або загальною, свідомістю. Поза сумнівом, її субстрат не поширюється на один орган; вона, відповідно до свого визначення, розсіяна в усьому суспільстві. І все ж вона має специфічні риси, які роблять із неї окрему реальність. Справді, вона незалежна від тих чи інших умов, у яких перебувають індивіди. Вони відходять, а вона залишається. Вона не змінюється з кожним поколінням, а, навпаки, послідовно пов'язує покоління одне з одним. Вона – щось зовсім інше, ніж окремі свідомості, хоча здійснюється тільки в індивідах. Вона – психічний стан суспільства, тип, що має свій спосіб розвитку, свої властивості, свої умови існування, як індивідуальні типи, хоч і іншим чином” [6, 63].

Крім того, ці два рівні свідомості мають певну схожість між собою, що пов'язує даного індивіда з суспільством. Це так зване „суспільство всередині нас”, що існує у вигляді однотипних для усіх членів етнічної спільноти реакцій на ситуації повсякденного життя у формі почуттів та станів, що складають національний характер [1, 70].

У працях сучасних дослідників національний характер трактується як специфічна, історично утворена системна цілісність стійких різноманітних рис і властивостей, типових для даної національної спільноти, які надають цій спільноті якісної визначеності, що дає змогу відрізнити психологію однієї нації від інших.

Наведемо для прикладу дефініції окремих етнопсихологів: на думку О. Бауера, національний характер – „це сума ознак, які відрізняють людей однієї національності від іншої, комплекс фізичних та духовних якостей, який відрізняє одну націю від іншої” [1, 67].

Ю. П. Платонов, який також визнає існування національного характеру, визначає його як “ історично сформовану сукупність стійких психологічних рис представників певної етнічної групи, які визначають звичну манеру їх поведінки та типовий образ дій та проявляються в їхньому відношенні до соціально-побутової сфери, до оточуючого світу, до праці, до своєї та інших етнічних спільнот” [11, 199].

У контексті такого трактування національного характеру усі елементи, які утворюють його структуру, є загальними та властиві не лише даному народові, але й багатьом іншим. Проте пріоритет тих чи інших рис, якостей, властивостей, ступінь їх вираження може коливатися в досить широкому діапазоні. Мова йде про домінування певних психологічних характеристик, а не про перевагу тих чи інших. Аналіз національного характеру повинен включати основні психологічні риси нації, домінуючі характеристики, тобто ті, які властиві багатьом численним групам в межах даного народу, ступінь однорідності або різнорідності психічних характеристик нації.

К. Г. Юнг здійснив спробу класифікувати народи за допомогою психологічних функцій. Основними функціями, які суттєво відрізняються від усіх інших, є мислення, емоції, почуття та інтуїція. В залежності від того, яка з перерахованих психічних функцій переважає, визначається певний

психологічний тип. К. Г. Юнг розрізняв мисленнєвий, емоційний, сенсорний та інтуїтивний типи.

На думку А. С Бароніна, дану класифікацію можна співвіднести з етнічними спільнотами, оскільки останні складаються з психології окремих індивідів [1]. Кожна людина, як представник певної етнічної спільноти, вміщує в собі всі основні психічні функції, при цьому одна з них є завжди домінуючою, що надає їй психології особливих специфічних характеристик. Отже, зазначає А. С Баронін, взявши за основу класифікації зовнішні риси (що є у більшості випадках відображенням внутрішнього психічного змісту) чотирьох рас, отримуємо таку картину: негроїдна раса характеризуватиметься емоційним типом, європейці – сенсорним, східні народи – мисленнєвим, монголоїдна – інтуїтивним [1, 74-75].

Таким чином, поняття національного характеру з точки зору етнопсихології охоплює типові якості і психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичаї, символи, що відрізняють її від сусідніх народів. Проте національний характер не слід зводити до якоїсь певної домінуючої риси, в той же час варто уникати акцентуації та абсолютизації у характеристиці національної психології певного народу.

Подібну точку зору поділяє Лисяк-Рудницький, який наголошує, що „національний характер не являє собою чогось абсолютного, унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам. Це спостереження важливе з методологічного погляду. Стверджуючи й оцінюючи подібності та відмінності, що існують між націями, та застосовуючи порівняльну методу, ми спроможні здефініювати відносну оригінальність даного національного типу й ступінь його спорідненості з іншими народами” [7, 32].

Відомий польський соціолог Е. Вятр пропонує розрізняти два аспекти дефініції національного характеру – емпіричний та нормативний національний характер [8].

Емпіричний національний характер – це статично середня для даної національної спільноти сукупність психічних рис, а нормативний характер – це домінуючий в даній культурі ідеальний зразок, який є основою виховної діяльності.

Емпіричний варіант національного характеру в розумінні Е. Вятра є певним чином варіантом концепції модальної особистості як зразка реальної культури. При такому розумінні емпіричний національний характер – це не просто середнє арифметичне різних установок, психічних рис, що проявляються серед даного народу, – а певна статична середня величина, про яку можна сказати, що відмінності між психічними рисами у представників даного народу та інших народів більші, ніж аналогічні відмінності між великими групами всередині даного народу.

Концепція нормативного національного характеру є важливою перш за все у виховному відношенні. На думку Е. Вятра, усі зусилля, що здійснюються в даному напрямку, повинні включати раннє дитинство, а також фазу зрілості, вони повинні залучати твори культури – літературу, шкільні підручники, фольклор, за допомогою яких можна ознайомитися з характерним для даного народу типом особистості.

А. В. Швецова у своїй статті „Національний характер як усталена психологічна структура” виділяє три домінуючі риси у визначенні характеру: „по-перше, його цілісність та усталеність, тривалий та відтворювальний процес існування (так звана „часова стабільність” характеру); по-друге, становлення у процесі реального життя і самовизначення особи; по-третє, зв'язок характеру з поведінкою, котру він обумовлює як висхідний і вирішальний психологічний чинник” [14, 318].

Ці домінуючі риси вона називає „базовою тріадою характеру” і пропонує враховувати її при дослідженні національного характеру, щоб „досягти багатовимірного розуміння його змісту, процесу утворення і механізмів дії” [14, 318]. Таким чином, концепція “базової тріади характеру” дозволяє проаналізувати національний характер у всій повноті, враховуючи аналіз поняття у синхронному та діахронічному зрізах, а також реалізацію проявів окремих рис та характеристик в реальному житті.

На думку А. В. Швецової, цілісний опис національного характеру передбачає характеристику антропологічного чинника („соматично-фізіологічні якості етносу”), який здійснює свій вплив через національний темперамент. Дослідниця також зазначає, що характер варто розглядати як

функціональну єдність за допомогою аналізу таких параметрів, як сила, врівноваженість та рухливість. Крім того, феномен характеру є історичним продуктом, який сформувався „у процесі людського самовизначення”. Варто також враховувати і такий вимір розкриття національного характеру, як „відтворення етнотипової поведінки” [14, 325-327].

„Виокремлені складові національного характеру..., – зауважує А. В. Швецова, – дозволяють представити його як певну структуру і на основі цього здійснювати конкретно історичний аналіз характеру тієї чи іншої нації” [14, 327].

Однією з причин труднощів щодо визначення національного характеру, на думку П.І. Гнатенко, є ототожнення поняття національного характеру з поняттям національного темпераменту. Вчений зазначає, що основна відмінність полягає в тому, що національний темперамент включає в себе емоційно-вольові реакції народу, що детерміновані соціальними та географічними чинниками. Не слід також виключати генетичний фактор впливу, який є домінуючими типами вищої нервової системи даної нації [5].

Формування ж національного характеру зумовлене історичними, географічними, кліматичними, соціально-політичними, економічними та іншими факторами розвитку окремої нації.

Ототожнення понять національного темпераменту та національного характеру призвело до симпліфікації останнього. Саме тому намагання деяких дослідників описати психологічні портрети націй зводилися до звичного переліку характеристик, які є швидше виразниками національного темпераменту.

Для тлумачення поняття національного характеру та його змісту важливим є розуміння його структури та елементів, що її утворюють. Актуальною в даному випадку є думка Джандильдіна, що „під національним характером ми розуміємо сукупність специфічних психологічних рис, що стали більшою чи меншою мірою характерними тій чи іншій соціально-етнічній спільноті в конкретних історико-економічних, культурних та природних умовах її розвитку” [5].

Структурними компонентами національного характеру вчений називає:

- 1) звички та поведінку; 2) емоційно-психологічну реак-

цію на явища звичного та незвичного середовища; 3) ціннісні орієнтації; 4) потреби та смаки.

На думку Х. Василькевич, структуру національного характеру утворюють такі елементи: 1) національна самоідентифікація; 2) національна свідомість та самосвідомість; 3) етноконсолідуючі й етнодиференціюючі ознаки; 4) етнічні стереотипи, почуття [3, 23].

П. І. Гнатенко зазначає, що проблему національного характеру слід розглядати у співвідношенні категорій загального та одиничного. Аналіз таких категорій може слугувати підґрунтям для комплексного вивчення усіх аспектів національного характеру. Гнатенко переконаний, що „розкрити суть національного характеру – значить дослідити діалектику прояву загальнолюдського в національному, показати його специфіку в конкретних соціально-економічних та історичних умовах життя даної нації. Саме це специфічне, своєрідне і утворює зміст національного характеру, але виникає воно лише у результаті прояву загального в одиничному” [5].

Ряд вчених (В.І. Козлов, Г.В. Шелепов та ін.) підтримують ідею, що вивчення національного характеру та аналіз специфічних психологічних, рис притаманних певному народу, є можливим лише при порівнянні та зіставленні його з іншими народами. Лише у процесі такого дослідження, переконані вчені, досліднику вдасться виявити саме те одиничне, яке характеризує своєрідність даної нації.

Проте згадуваний уже нами П. І. Гнатенко (а також інші дослідники) наполягають на дослідженні психологічних національних характеристик, не вдаючись до порівняння декількох націй, а шляхом аналізу прояву загальнолюдського (загального) у національному (одиничному).

Щодо проблеми співвідношення соціального та біологічного в національному характері у науковій літературі можна простежити дві точки зору:

– „національний характер не успадковується від предків, а набувається в процесі виховання” [12, 97];

– „основу національного характеру складають психофізіологічні особливості нації ... обумовлені її генофондом” [13, 171].

Дослідник українського національного характеру А. К. Бичко переконаний, що даний феномен варто розгляда-

ти лише у соціально-історичному контексті, а не намагатися його тлумачити з натуралістично-біологічної точки зору. Вчений посилює свою позицію, цитуючи І. Лисяка-Рудницького: „Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично... Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкидати підірвні впливи...” [2, 31].

Неузгодженим залишається питання щодо статичності чи динамічності національного характеру. Більше того, вчені, які наголошують на мінливості національного характеру, не визначилися стосовно ступеня такої мінливості. Проте одностайною є думка стосовно існування стійких психологічних характеристик, які власне і формують національну своєрідність певної етнічної спільноти: „і народи, і національні характери змінюються, як з віком люди, при цьому зберігаючи незмінним своє „ядро” [13, 95].

На думку російських вчених Н. А. Мойсеєвої та В. І. Сороковікової, в основі національного характеру знаходяться глибинні шари психіки, що є характерними для даного етносу і саме вони утворюють константну основу національного характеру [10, 46].

Х. Василькевич також зазначає, що до складу національних характеристик належать відносно сталі риси, а також „такі, котрі домінують в якийсь історичний період. Зокрема, соціально-політична ситуація в Україні радянського періоду деформувала національну свідомість, національні почуття, а відтак і риси національного характеру” [3, 21].

Таким чином, формування національного характеру сучасних націй є результатом складного історико-психологічного процесу, який тривав протягом багатьох віків. Проживаючи в неоднакових природних умовах, люди з часом пристосовувалися до них шляхом створення певних загальноприйнятих форм сприйняття та реагування на ці умови. Це відіграло адаптивну роль, сприяючи розвитку і вдосконаленню людської діяльності та спілкування людей. Такі адаптивні форми сприйняття та реагування закріплювалися в певних нормативних, соціально схвалених способах

індивідуальної та колективної поведінки, які найкраще відповідали тим умовам. Особливості національного характеру відображалися в первісних глибинних формах національної культури, формуючи соціально-культурні еталони, нормативи та зразки поведінки. Ю. П. Платонов з цього приводу зазначає, що „власне, культура і починається з того, що на поведінку індивідів накладаються певні обмеження, оскільки цілісність культурного середовища зумовлює вироблення єдиних правил поведінки, спільної пам'яті, єдиної картини світу у представників конкретного етносу” [11, 195].

Польський дослідник Е. Вятр подає класифікацію чинників, що впливають на трансформацію психологічних рис народів, виділяючи в ній такі моменти:

– елементи історичного спадку, досвід минулого, закріплені в пам'яті нинішніх поколінь, а також в історичних документах, літературі, пам'ятках;

– сукупність умов, у яких проживає нація, в першу чергу характер функціонування економічних та політичних інститутів, а також взаємовідносини різних соціальних груп між собою та з інститутами влади;

– сукупність дій, які свідомо застосовуються для формування психічного складу нації. Це виховна, ідеологічна діяльність держав, інших суспільно-політичних сил, а також виховний вплив малих суспільних груп (сім'я, сусіди, друзі, колеги тощо) [4, 255].

З усього вищезазначеного очевидним є той факт, що питання вивчення національних характеристик досі має дискусійний зміст, а поняття національного характеру залишається невизначеним. Сучасні дослідження в цьому напрямку мають сфокусувати свою увагу на виборі єдиного теоретичного інструментарію та розробці новітніх методів, що надасть даній проблематиці нового змісту та уможливить всебічний розгляд усіх її аспектів.

Література:

1. Баронин А. С. Этническая психология / Анатолий Станиславович Баронин. – Киев : Тандем, 2000. – 264 с.

2. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко. – Дрогобич, 1997. – 115 с.

3. Василькевич Х. Характеристика національного характеру сучасної української молоді [Електронний ресурс] / Христина Василькевич // Політична психологія. – 2003. – С. 21–27. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/politpsyhol/r1/4Vasulkevuch.doc>.

4. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М., 1979. – 463 с.

5. Гнатенко П. И. Национальная психология [Електронний ресурс] / П. И. Гнатенко. – Днепропетровск-ДГУ, 2000. – 213 с. – Режим доступу: http://www.geocities.com/svr_2000svr_us/gnt/.

6. Дюркгейм Э. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – Киев; Харьков, 1899.

7. Історія філософії України : хрестоматія : Навчальний посібник / [Тарасенко М. Ф., Русин М. Ю., Бичко А. К та ін.]; гол. ред. М. С. Тимошик. – Київ : Либідь, 1993. – 560 с.

8. Карчевский Л. Этничность как актуальная проблема [Електронний ресурс] / Л. Карчевский // Знание. Понимание. Умение. Гуманитарные науки: теория и методология. – 2006. – № 4. – С. 143–152. – Режим доступу : http://www.zpu-journal.ru/zpu/2006_4/Karchevskiy/20.pdf.

9. Лурье С. В. Историческая этнология / Светлана Владимировна Лурье. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 488 с.

10. Моисеева Н. А. Менталитет и национальный характер (О выборе метода исследования) [Електронний ресурс] / Н. А. Моисеева, В. И. Сороковикова // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – С. 45–55. – Режим доступу : http://www.isras.ru/files/File/Socis/2003-02/Moiseeva_Sorokovikova.pdf

11. Платонов Ю. П. Основы этнической психологии. Учеб. пособие / Ю. П. Платонов. – Спб. : Речь, 2003. – 452 с.

12. Сикевич З. В. Национальное самосознание русских (социологический очерк). Учебное пособие / З. В. Сикевич. – М. : Механик, 1996. – 208с.

13. Смирнов П. И. Социология личности : Учеб. пособие / П. И. Смирнов. – СПб. : Социологическое о-во им. М. М. Ковалевского, 2001. – 380 с.

14. Швецова А. В. Національний характер як усталена психологічна структура / А. В. Швецова // Культура народів Причерномор'я. – 1997. – № 2. – С. 317–321.